

«ըն է եղել, և իւր վերայ կրում է մի միայն այսքան արձանագիր».

«Քրիստոս ողորմի վարդա»:

Իլանլիում, ուր գիշերեցինք, լսեցի որ անցեալներում այդ գիւղի քարահայրում գտնուած է եղել մի հատ բնականի մեծութեամբ ոսկեայ աքաղաղ, և մի ձուլածոյ ոսկե — խնձոր, որ քիշակցի Մովսէսի սեպհականութիւնը լինելով՝ վաճառել է Ս. Էջմիածնի թանգարանին. բայց չգիտեմ թէ ինչու առհասարակ այդպիսի թանգաղին հնութիւններ չեն երևում յիշեալ թանգարանում: միթէ անցնում են մասնաւոր անձանց ձեռք . . .

Լսեցի նոյնպէս՝ որ 1883 թուին ի միջի այլոց, մի և նոյն քարահայրում մի Աղեքսանդրապոլցի գտել է վեց հաս

պողպատեայ սրեր, առանց պատեանի և երախակալի, որ ըստ երևութին փոել և փոշիացել են այդպիսի: Մի և նոյն տարին գտնուած է այդ տեղ մարդկային մի ամենամեծ գանկ՝ իսպառ քարացած, ձուր կեղևներ, անասնոց և մարդկանց քարոյցած ոսկորներ և մի զոյգ երկաթի թէ պղնձի տախտակներ՝ սեպած և տառերով:

Հետեւեալ օրը, 19 մայիսի, եղաւ նակը դարձեալ ամպամած և մառախլապատ էր: Գետը (Ախուրեան) աւելի բարձրացած լինելով՝ մեզ աննկարագրելի դժուարութեամբ յաջողեցաւ անց կենալ միւս ափը: Այլ ևս անկարող լինելով նկարել Շիրակաւանի, Արալըղի, Թիքնիզու և այլ տեղերի աւերակները, կէս օրից յետոյ՝ մենք արդէն Աղեքսանդրապոլում էինք:

Ի 24 Մայիսի, 1884 Աղեքսանդրապոլ:

ԿԱՐԱՊԵՏ ՅՈՎՀԱՆՋԱՆԵԱՆՑ

ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ

ՏՊԱՒՈՐՈՒԹԵԱՆՅ ՃԱՆԱՊԱՐՀԻՆ ՅՍՅՐԱՐԱՏ

Դ. Լ. ՄԱՐԴՈՎՑԵՎԻ

(Տէս Հասար ԽԱ. 193, 289. ԽԲ. 97, 193):

ԺԳ

Երրորդ օր. — Քրդաց վրանին մէջ:

Ինձ համար այս տարաբաղդ օրուան առաստար նոյնպէս գեղեցիկ էր՝ ինչպէս նախընթացը: Մեր թշուառ վերելից երրորդ օրն էր 10ը օգոստոսի:

Արովհետեւ աստի գէպ ի վեր բուսականութիւնն կը դադարէր, այլ մենք դեռ ձիւրով առաջ պիտի երթայինք: Քրդերն աւելցուցին մեր ձիւրուն պարէն՝ երկու ևս լեռնային եղներ իրենց եզրավարներով, վրանին բռնաւորեալ խոտ:

Հապիւ արեգակն սակաւ մի տաքցուց առաւօտեան զով օդը՝ մենք նորէն ճամբայ

եղանք: Մեր ճամբան գէպ արեւելք էր, և հորաւային-արեւելք Արարազայ դարին՝ գէպ ի Սարգար-Բուլազ և առ Փաբըն Մասիս, ուստի պարսիկ հողէն չիտակ պիտի ելնէինք խորհրդաւոր լերին ծայրը:

Այս ճանապարհով սկսաւ իմ թշուառութիւնս, և քիչ կը մնար՝ որ ղիս ի գեղորման իջնջընէր: Առաւօտէն զգացի՝ որ ոյժ կը պոկուսի ինձ. մասամբ մը այն հետեանք էր առաջի կրածներուս ահագին զիւրին մէջ, ուր քիչ կը մնար՝ որ դորէի և կորսուէի անցունդին մէջ. այն զիւրին ընդ մէջ կարեց իմ ոյժս, որ արդէն ցնցուած էր երկար և տաժանեի ճամբորդութեամբ ի Պետրբուրգէ ցթիֆլիս, մասնաւորապէս ի Թիֆլիսէ ցերեւան, ոգեկորոյց և անիծեալ սայլին մէջ, Քարաբազ և Երաս

խաճորդ տապակէղ արեւուն ներքոյ. այլ գլխաւոր պատճառն այն էր՝ որ ես արգէն 'ի ծոցին կը կրէի Հիւանդութեան սերմը, որով Արեւելք կը վարձատրէ նոր առ ինքն եկողը. արգէն կը զգայի կովկասեան կամ ասիական ջրովին նշանները, որ դժուարաբան էր և վտանգաւոր է. որոյ փոխարին կը այլ Հիւանդութիւն մի ստիւր և չարատանջ, և մերձեցող զիս գերեզմանի, սրոյ շնորհիւ ստիպուած եմ այժմ թափառիլ օտար երկրեցիներք, Հիւսիսի Ռուսաստանէ. Հիւանդագին ըրի առ Սարգար-Բուլազ ճանապարհը, հազիւ նոտած համետին վերայ. Ներքին ջրամութիւն մի զիս կ'էրէր, որ ըրէր. Զնայելով այն բարձրութեան յորում կը գտնուէինք, ուր արեւուն տապալըն անզգայի է օդոյն անսօրութեան պատճառաւ, այլ իմ տապալն ներսէս էր. կը վառէր զիս ծարաւն. ինձ այնպէս կ'երեստի՝ որ փոխանակ արեւուն կ'եղայ ներսս ջրամացեալ սնդիկ. իմ կրակ գարձած ձկնաբերէս՝ իբրեւ ասարաշէկ ածուխէ՝ կը խանձուտէր ձիոյս բաշն, զոր երբեմն երբեմն ձեռք կ'առնուի, սնդ և վտանգաւոր դարերէ վերտնենլու միջոց, որ կարենամ ինքզինքս բռնել համետին վրայ. Լսած էի՝ որ զինուորք շուշուռ միջոց՝ երբ աստիճան ծառաւ կը զգան, ջուր չգտնելով՝ հրացանի գնդակներ բերանին կ'առնուն, որոնք կը գրգռեն զաղիքը, որով և չորացեալ կողորդին իր թրջի. փորձեցի ժամացոյցս բերանս ոռնուլ, այլ այն ալ տաք էր. լիզուս բերնիս մէջ չորցած կաշիի կտոր մի էր:

Արարատայ մշտնջենաւոր ձիւները, որ Հեռուն կը ցուային կուսական սպիտակութեամբ, և որք միայն կրնային անցընել պապակս և մարել ներքին կրակս, կատաղութիւնս կը գրգռէին, զի Հեռունին ինձմէ և ես անձեռնհաս առ նոսաւ ինձ այնպէս կ'երեւէր՝ որ հազարաւոր վերստ ճանապարհը այն պատճառաւ կ'առնեմ, և այն պատճառով այդ անիծեալ լեռին վրայ կ'ենեմ՝ որ անցընեմ իմ պապակս մշտնջենաւոր ձիւնով. իբրեւ կատաղած պիտի լափէի զայն. Անիծեալ սառնոցներ. ինչու լեռան Հեղեղատներէն վար չեն թափիր՝ որ իմ ծարաւս անցընեն: Բութոր կուրծքով ներս կ'առնու՞մ օդը, այլ ինձ դարձեալ շունչ կը պակսար. օդն աւելի: Ես կը ցամաքեի կոկորդոս, ներսս և ուղեղս...

Հասանք 'ի Սարգար-Բուլազ. Հոն զարմանալի աղբիւր մի կայ, Տեսայ որ մեր առաջնորդ Քուրդն՝ կուրծք տուած՝ քարին՝ անյապաքար կը լսմէ առողջարար աղբերէն. վարկի ձիոյս, առաջ անցայ այն անդ

ուր Քուրդն ջուր կը խմէր. և իբր անբան անասուն ինկայ պաղ ջրին վրայ, ցամաքած բերանով ինչ երջանկութիւն. — խմել, Այն յագարար խմեցի, առանց զգուշութեան, ինքզինքս մոռնալով: Այլ այն ջրով չանցաւ պապակս. Երբ գժուարութեամբ բերանս քրէն վեր ապի, այն ժամանակ հասկըցայ, որ այնու անձիւ մեծ վնաս կու տամ... անցած էր ժամանակն. ոչ ջուր էր խմածս, այլ մահաբեր Հիւանդութիւն... Սարգար — Բուլազ կը նշանակէ « Աղբիւր Սարգարի » կամ մարդսանի: Երբ Երեւանու նահանգն գեռ Պարսից ձեռք էր, կառավարչներ կը կոչուէին Սարգսանք Դահին կամ Սարգարա՝ Սարգար — Բուլազ բարձր գիրք ունենալով, հովսեփ տեղի որդեւած էր Սարգսանաց Դահին, զի տապագին արեւուն ճառագայթք աստ չափաւորելով ախորժիկ են: Այժմ ևս Սարգարտի աղբիւր գէպ իրեն կը ձգէ գրգռել, որոնք ամառը նորա չորս կողմ կը զարնեն իրենց վերանները, քանի որ նոցա հօտերը կարենան իրենց արօտ գտնել աղբիւրիս մօտ: Երբ տեղւոյս արօտը անխորով կը լինի կերակրելու ոչխարները, Քրդերն կը փոխեն իրենց վրաններս տեղը, մինչև որ պախըրցին և ձիւնն բոլորովին բռն տանին զնոսա յԱրարատէ:

Երբ մեք հասանք 'ի Սարգար — Բուլազ չկային Հոն Քրդեր. տեսանք մենք նոցա շարժական բնակութեան Հետքեր, ինչպէս վարակոյտ ցանկերը, շուրջ նոցա սեւաթոր վրաններուն՝ վառարաններուն տեղերը, լցուած և մաքուր ոսկորներ նոցամէ և չընեբէն աւելցած, լաթերու կտորուանք և այլ ամենայն չնչինք՝ որ բնակութեան Հետք կը ցուցարեն:

Այսի գէպ 'ի վեր ելքն կարի դառիթափ լինելով՝ բոլորովին զիս ուժէ ձգեց. Այն տեղերն ուր կարելի չէր ձեռով անցնել, քանի թար մաղցելով և կ'իթքելով ջուր — Քուրդուի գաւաղանին վրայ, զգացի որ ոտքերս կ'ընդարձանան և շունչս կը հատնի, ներսս գժոխային ծարաւով կը վառէր, իբր թէ ես բոլորովին խմած չլինէի Սարգարի աղբիւրէն:

Վերջապէս հասանք այն վերջին կէտը, ուր կարելի էր մարդոց բնակել: Այն էր Թափառատեղի Պարսիկ Քրդաց, և Քրդուպաշ ուշաք՝ կոչուած ցեղէն, որոց վրանք ահագին մեծութեամբ սե սե քարերու ներքեւ, 10,000 ոտք բարձրութեան վերայ էին ծովուն երևանէ:

Քրդերուն մեզի համար պատրաստած վրանին մէջ մտնալով, չկարողացայ ոտքերուս վերայ կայնիլ, գլորեցայ ինկայ գոր-

զին վերայ, ուր արդէն ինձմէ առաջ նստել էին իմ ընկերներս:

— Մեզ համար կը պատրաստեն աղուոր գառն մի, ամենայն հանդերձանօք, զիս քաալերնելու մտքով կ'աւտէր ի վան Թէոդորան:

— Մորթեցին և ոտքերէն կտակցին, կատակելով կ'աւտէին Կոկչայեով և Զիննորի:

— Մեք զգաւոր կ'ուտենք և խորովածէն մի մասն կը տանինք ալւորն Արարատայ: Իբր սրախոտելով կը յաւելուր Միրաք Խալֆա—Քուրի—Բէկ:

— Մի շիշ ևս կ'ախտիքի գինի:

Զէի կարող մասնակցել սոցա զուարճախօսութեանց. միայն այս կ'աւտէի. Զոր, խմել կ'ուզեմ, խմել. կը խղդուիմ ծաբաւէ, չեմ կարող այլ ևս 'ի վեր ելնել:

— Հանգչեցէք և զօրացէք, յետոյ կը նայինք:

— Ոչ, ես բոլորովին հիւանդ եմ, խելքս գլխէս կ'երթայ, ես պէտք է պառկիմ:

— Մենք զձեզ կը շալկենք կը տանինք:

— Հապա եթէ հարկ լինի մեռած զիս կրելով . . .

Անիծեալ տեղ. Լեթ նա չլինէր թերևս ջանք կ'անէի մինչև 'ի ծայրը ելնելու:

— Ի՛նչ պէտք է անել:

— Զգիտեմ . . . Ես և ոչ շարժիլ կըրնամ, ինչպէս կը տեսնաք . . .

— Այո, գուք բոլորովին փոխուեցաք. սաստիկ ներքին փոփոխութիւն:

— Որպէս և իցէ, այսօր ես և ոչ կարող եմ մտածել վեր ելնելու մասին. . . Դուք փորձեցէք միայն . . .

— Ի՛նչպէս զձեզ միակ թողունք հոս:

— Ի՛նչ անելու է: Ես հոս կը մնամ վրաներ ներքե մինչև ձեր գարձը:

— Ի՛նչպէս կարելի է: Եթէ ձեզի բան մի պատահելու լինի . . .

— Այն ատեն ձեր ներկայութիւնն ևս անօգուտ է . . . Թողեք քովս երկու Քոզաքներուն մին, որ ռուսերէն կը խօսի, իսկ զուք ուժերնիդ փորձեցէք. եթէ գուք յաջողիք 'ի ծայրը ելնելու, այն ատեն թերևս ես ևս կ'ելնեմ, կազգուրելիս վերջը:

Այսպէս որոշեցին թողուլ դիս Քրդաց մօտ, և իրենք ելնել նոյն օրը՝ մինչև ուր որ կարելի էր, և գիշերը այն տեղ անցընելով, ամառայ Ային աշխատին ելնել հակային ծայրը: Դժուար և լի վշտօք եղաւ ինձ համար նոյն յիշատակի արժանի օրուան ըրած բարեաւ մնայաք՝ իմ բարի ընկերացս. այդ ամեններն մտքէս պիտի չենէն:

Վրանին մէջ պառկած էի, երեսս դէպ 'ի փոքրն Մասիս: Արևուն առ 'ի շեղ ճառապայթներն Մեծ Մասեաց կռնակէն լուսաւորելով սև և հսկայակոյտ զանգուածը, որ լերանս դուրս ծայրեքած դարուն վերէն իջած էր, կ'ոսկէզօծէր Քրդաց գոյնզգոյն կապարանները, և համետեալ ձիւրորն լուշերը, որք նոյն վայրկենին պիտի առնուին տանէին իմ ընկերներս: Պիտի տեսնամ արդեօք վերասին զնոսա: Աչացս մէջ կը նայէին, երբեմն փոքրամասն պարզ երկնից կոպտոյր, օտւր ծայրովն փոքրն Մասեաց, այլ երբեմն Քրդուհին ցաւագին աչօք, չհասնելով թէ ինչու կը թողուն կ'երթան այդ հաւուրորիլը իրենց մօտ:

— Բարով մնայք, Դանիէլ Լուկիչ. շուտով կազգուրեցէք: Իբրև քունի մէջ, կը հնչեն ակամջաք՝ բարեկամաց ձայներն: Հոտով անյայտացան աչքերէս, լեռան 'ի վեր ելնելով, սև ևս զանգուածին կոյտերուն մէջ: « Լըհալն » . միտքս եկաւ այն սրտաճմիրի պատկերն, որոյ վրայ հանճարն Վ. Վ. Վերեշտերին՝ նկարած է, անմարդի անապատին մէջ զինուորաց մի նախ թողուցած հիւանդ ընկեր. . . : Ես միակ պառկած, արդէն ազաւաններն աչքերուն մէջ կը դիտեն:

Ես էի այդ լքուած և նոցա ազաւաններն, որք աչացս մէջ կը դիտէին:

Չորս կողմն շարուած Թափառատեղոյն բոլոր Քրդերը, ծալապատիկ նստան անկողնոյս մօտ, աչքերնին յառած վրաս կը նայէին: Ես անհնարին ջիւղով տաղանդաւոր մերթ կը բանայի աչքերս և մերթ կը փակէի: Յիշողութիւնս կը խառնախրնդորէր: Քուն չէի, այլ ահաւոր երազներ կը տեսնայի, հեռաւոր անցիլոց վերայ, կը բանայի աչքս. նոյն փոքր Մասեաց ազաւաններ գազաթին գիւմաց էր, նոյն Քրդերն շարուած, որ լուս մուշկ կը նայէին իբրև օրհնատակտին մի վրայ: Անտանիլ էր գիրքս, վերստին ես անհնարին աչքս, և այլ ընդ այլոյ ցնորքս կը տազնապէին ուղեղս. Յորդանանու հովտին մէջ էի, երեսս դէպ 'ի Մեռածով ծով, տիրատեսիլ լերերը Մովաբուս առաւել, իսկ Պաղեստինու բարկ արեւգակն կը խարշէր զիս անխնայ. երկինք անաւակ . . . : Ահ. միթէ պիտի չգառնամ ես սիրելի Հայրենեացս ծոցը:

— Եւրպան . . . ա՛հ Եւրպան . . .

Բացի աչքս. տեսնեմ որ դէպ ինձ ծոած տանուաէր Քիւրդն, խնամքով վրաս կը ծածկէր փշերս. միւսներն լուս կը նայէին:

1 Անտանի պատկերահան, վերջին պատերազմէն ցաւալի մի տեսարան է « Լըհալն »:

2 Քիւրդերն այս մակդիրով կը կոչէին զիս, գինեաւ—զօրավար:

— Իրաւան . . . ա՛հ Երաւան:

— Ի՛նչ կայ:

Քիւրդը յարգութեամբ ձեռքը ճակտին ու սրտին կը դնէ:

— Իրայա՛ն. իմ սարայ՝ քու սարայ:

Որ կը նշանակէ՛ իմ տուն՝ քու տուն. աւրեւելեան մարգավարութիւն:

— Շնորհակալ եմ: — Նոյնպէս և ես ձեռքս սրտիս և գլխուս դրի:

Ահամայ կը փակուէին աչքս, չէի ուզել, չէի կարող տեսնել անիծեալ Արարողը, դարձեալ սրտատանջ երազք, դարձեալ ցնորմունք . . . Տէր Աստուած, միթէ ես պէտք է մեռնիմ՝ հոս, այս Քրդաց վրանին ներքոյ:

— Երաւան . . . ա՛հ Երաւան. — զարձակ նոյն մեղմ ձայնն կը լսուի:

— Երաւա՛ն. . . իմ տունս՝ քու ախոռդ: Գիւրազոյն աստիճանի մարգավարութիւն, ըստ արեւելեան ճաշակի. նա այժմ իւր հրերկակալ վրանը՝ իմ ախոռիս կը զարծրնէ:

Տեսայ որմածին մէջէն՝ որ իմ բնակարանս կանանցմէ կը զատէր, որ Քրդուհեաց գեղեցիկ և գթալից աչքն ինձի կը նային: Տեսայ որ կը գթան վրաս. այդ սիրալիք նայութեանքս որուն մէջ կարելի էր կարգալ. « Դա ևս ունի կին և տղայք հեռուս որ տեղ մի, և ահա հոս միս-միսակ պատկած է, ինչպէս դժար . . . » — Այո՛, դժար, բարեգութ, սիրելի վայրենուհիք:

Արևն անցաւ մտաւ Արարադայ ետև. հսկային շուրջ վեր վեր բարձրանալով Փոռքը Մասնաց վրայ, բուրբուրկին ծածկեց գնաւ. կը լսուի շանց հային, գառներուն մայկը, այդ՝ Քրդաց հօտն էր՝ որ արօտէն կը գառնար. — այլ ինչ արօտ. այգիին այնգիին սև ժայռերուն և հրաբխային դանգուածներուն մէջ մնացած ծիրեր: Ոչխարներէն համարձակագոյնները վրանին կողմնակի որմածէն զլուխնին ներս մտցընելով՝ կը հոտոտային զլուխս, և կը շնչէին երեսիս վրայ: Քրդերն վարելով զբշխարները, աչքերը երեսէս վար չէին առնուլ:

Իկաւ հասաւ գիշերն. տաքութիւնս՝ ցըրտութեան փոխուեցաւ: Խնամիտ տանտէրս ծածկեց վրաս քանի մի հաստ վերմակներ, զորս գթալիք բրդուհիք իրենց բաժինէն կը հանէին:

— Իմ աղջիկս, այս իմ աղջիկս քեզ, Երաւան. կը բացատրէր՝ ուզելով հասկըցընել՝ որ նորա գեղեցիկ և աշխղ աղջիկներն իրենց վերմակները ինձի կու տային:

Ես ձեռքս սրտիս գնելով՝ շնորհակալ կ'ըլլայի թխադէմ գեղեցկուհեաց, որոյ նուա՛յս ժպտելով՝ մարդարաւաշար ատամները

ցուցընելով փոխադէն կը պատասխանէին: Մեծ քանակութեամբ բիւրիեր, որ միշտ հետս կը կրէի՝ առնելով, ականջներս կը խլանային, մութը աչքերուս կը կոխէր. քուն ըլլալ սկսայ, այլ լի ցնորայից արհաւիրք . . . Ահա ինչպիսի՛ տեղ անցուցի ես 10 — 11 օգոստոսի գիշերը, 1882ին, Անտոաց արեւի լինի ինձ այդ գիշերն:

Անընդհատ կը զարթէի, երբեմն շանց հաջնուն ձայնէն, և այլ երբեմն զայլերուն ոռնալէն. Երբեմն հրացաններ ևս կը պարպուէին, և շնորք գիշերուսն մութին մէջ այս կողմն և այն կը յարձակէին, անշուշտ չորրորտակի աւազակին ետևէն. յետոյ դարձեալ լուսութիւն և քուն կը պատէր զամեն:

Արդեօք ո՛ր կը քնանային իմ ընկերներս. մշտնջենաւոր ձիւներուն սահմանէն անդին արգիւթ: — Պէտք է որ սաստիկ մտնի:

Գիշերին՝ երբեմն կը զգայի որ մէկը կը շոյալիք վրաս. այն տանուտէրն էր՝ որ վերմակս կը շտկէր:

Եւ այդ անողն էր վայրենի, աւազակաբարդ և մարդախոշոր ոմն:

11 օգոստոսի ծագեցաւ առաւօտը, նախընթացներուն նման պարզ և անամպ: Ինչպիսի՛ յարմարաւոր միջոց՝ Արարադայ վրայ ելնելու: Փանջ երջանիկ են իմ բնակներս: Նոցա պատուհնու չէ ոչ փոթուրիկ, ոչ բուք, և ոչ կայծակ: Այսպէս լաւ եղանակի մէջ զեռ ոչ ոք երած է Ա. Կրոց լիբան ծայրը:

Երբ ես արթնցայ՝ դեռ արև չկար. Փոռքը Մասնաց ծախակողմէն հացիւ. հազիւ վարդապոյն կը ներկային արեւելեան հորիզոն: Թափառատեղին կ'արթննար. այդ մարդիկ գեռ քուն կ'ըլլային, իսկ կանայք ուսերնէն շուան անցընելով՝ ծայրերը մեծամեծ սափրաներով ջրի կ'երթային. չղիտեմ՝ արգիւթ մինչև ցԱրարադ — Բուլազ, Յեգիպոտոս և ի Պալեստին կանայք իրենց հօղէ թրծեալ ջրկիր սափորները զլուխներուն վրայ կը կրնն. իսկ սատ փորդ կանայք կռնակներու վրայ՝ ցայտիկ է որ ստտ Արարադայ ժայռերուն և անգընդոց մէջ կարելի չէ սափոր՝ ի գլուխ քալելու: Կը լսէի կանոնաւոր կերպով տառանմունք մի և ճաճուոց. ինձ այնպէս եկաւ՝ որ Քրդուհիք իրենց երախայից օրօրոց՝ կը շարժեն:

Մտեցաւ տանուտէրս այս միջոցին և բարեկրով հարցուց:

— Երաւան, լաւ քուն եղա՞ք:

— Այո՛, շնորհակալ եմ, լաւ կը զգամ ի՛նչ եղան մեր « Կառավարիչն » և Քոդաքներն:

— Դատ վեր բարձրացան, չեն երևնար: Կոթընելով ասնաբորով և բովս մնացող Քոզարին վրայ, փորձեցի վրանէն մէկ մի գուրս հիծել այլ անկարող՝ զլորեցայ: Ա՛ւր գնաց իմ ուժս:

Տեսայ այն միակերպ տատանման ինչ լինելը: Քրդուհիբը ասին վրայ կախած մեծ հողաշէն փարշ մի (խնոցի) ահագին, կանգուն և կէս մեծափոր սկիալի ձևով, ոչխարի կարագ կը հարեին. կիսամերկ եւ րախաբն չորս կողմերը. սոցա մարմինն կատանայի կճեպի գոյն ունէր: Փոքր աղջկուհիք քան մանչերը աւելի պարկեշտուձև, գայեղգոյն կապիւրանելով ծածկուած: Սոցա խաղերը, Եւրոպայի տղայք խաղերուն նման չէին, այլ աւելի վայրենի:

Տփիկին մէջէն հանելով վերջին քիւնիի փոշին, տփիկը վրանէն գուրս նետեցի: Տեսնալու բան էր թէ ինչ ներգործեց այդ դատարկ տփիկը վայրենասուն մանկանց վրայ: Որսորդ շանց վոճմակի նման յարձակեցան վրան, ծեծ ու կռիւ ելաւ մէջերնէն. վերջապէս մին յափշտակելով տփիկը շիտակ դէպ 'ի վրան վազեց յաղթանակաւ, որպէս զի հոն պարծի ունեցած գանձին վրայ: Նախանձով կը վառէին նորա հասակակից մանչերուն և աղջիկներուն աչքերը, որք ապա աղաչաւոր ինձի կը հայէին. բայց չկար քովս այլ գատարկ տփիկ. այն պատճառաւ փոքր արծաթ դրամներ ցուցի: Վայրենի լուսով ցոյց աչքերնին, տատանւելով կամաց կամաց կը մօտեւնային ինձ, և յափշտակելով փոքր դրամները նետի պէս դուրս կը վազէին:

— Այս իմ տղաք են, քաղցրութեամբ ստաց տունուտէրս:

— Ի՛նչպէս տեսօք են: Աղջիկներն ևս ձերն են:

— Իմն են . . . Երաւան ունիք մանչեր:

— Ոչ, միայն աղջիկ:

— Ա՛յ, այ. — աղջիկ լաւ չէ:

Առաջարկեցին որ չամբրով խորոված պատրաստեն. այլ ես ու տերու կարողութիւն չունիմ: Կէս օրին միայն՝ մատի ծայրով սակաւ մի բրինձ կրցայ ուտելու. մեկ կը գարշէի:

Կէս օրէն վերջը, Քոզարիս օգնականութեամբ, կրցայ վրանէն դուրս ելնել, որպէս զի նայիմ լերան վրայ՝ վերակը, թէ արդեօք չեն երևար չարժական սև կէտեր. այլ սև և գորշագոյն ծայռերէ և անբարբառ ձիւնէն զատ բան չտեսայ . . . ո՛ր էին արդեօք մերոնք. արդեօք կենդանի էին:

Քիւրդը հովիւք ըսին՝ որ տեսն որ նա առ վերը, ձիւներուն քով, փոքրիկ կէտեր. . . նոքա լինելու են . . . երնէ՛կ իրենց: Օրը

անծայր երկեցաւ: Փոքր Մասեաց չուքն, որ յարեմուտս կ'երկնար, տակաւ քաշուելով դէպ 'ի Մեծն Մասիս, ման գալով յարեւելս կ'ամբողջուէր: Այլ ես միշտ պառկած, աչքս երկնից և Փոքր Մասեաց վրայ յաւած. նա՛ իւր ձևովը կը տանջէր զիս: Իսկ Քրդերն՝ մէկ մի մին, մէկ մի միւսն՝ մօտենալով իմ վրանիս, ձեռքով նշանացի բարեւ տալով կը նստէին գետին վրայ, և լուռ վրաս նայելէն վերջը ստիպակ մի, դարձեալ այլ վրաններուն կ'երթային:

— Երաւան. — Կ'աշխատէր զիս զբաղեցնելու իւր խօսակցութեամբ՝ իմ սիրալիր տանուտէրս. — տուն ունիս գու:

— Ունիմ, պատասխանեցի:

Թէ՛մէք և ես տուն չունիմ, այլ կարելի չէր ասելու՝ որ ես ուրիշ տան մէջ կը բնակիմ (Յեզար — Ալբերտովիչի Քաւուսի, 'ի Ստոյկանի), այդ վայրենիք չէին կարող հասնալու թէ ի՛նչպէս կարելի է այլու տան մէջ բնակիլ:

— Հեռու է ձեր տունը:

— Դատ հեռու:

— Երեանէն այնողի՛ն:

— Անդին Երեանէն:

— Թիֆլիսէն ևս հեռու:

— Այո՛. Թիֆլիսէն ևս հեռու:

Անմիջապէս Թիֆլիսէն այնդին, այս վայրենեաց համար վերջն է աշխարհիս: — Ա՛ւր է ուրեմն իմ կեցածի տեղս:

— Կին ունիս:

— Այո՛, ունիմ:

Խօսակցութեան ամենայն նիւթ աւարտեցաւ. լռեց վայրենիք: Տուի նաև ծխագլանիկ մի. շնորհակալութեամբ անու վաշրենին և վառարանին մօտենալով ծխեց, և նոյն միջոց քար մի առնելով նստեց շանց վրայ. և լորձուներտ զլանիկը նորէն ինձի բերաւ. հոր ևս հրաժարեցայ՝ նա ինքն ծխեց մինչ 'ի ծայրը: Պարտասեցուցիչ օրը կ'անցնէր կ'անցնէր, այլ վերջը չկար: Ամբողջ օրը աշխատասէր քրդուհիբ գործոյ հետ էին. մերթ ոչխարաց քակորը կը ծողովէին, մերթ կրակարանը կը վառէին և լաւաշ կ'իփէին, մերթ կերակորը կը պատրաստէին, և այլ երբեմն պարկիկներ կը կարէին, սր վեր բռնեն ոչխարաց չափազանց գէր դմակները, և երբեմն ես այն ոչխարաց կճեպները ամուր կը կապէին, որք Արարադայ քարերուն վրայ քալելով՝ բաժնուած էին: Նոյն միջոց գայլ կ'իջնայ լեռնէն. հրացանի որոտումն թունդ կը հանէ սարեր:

Անտանելի՛ ձանձրութիւն. միթէ այսօր համար եկայ ես հազարաւոր վերստ տեղէ, որ վայրենեաց վրանին ներքև հիւանդ

պառկիմ, Դանն և չարաղի պատահումն։
Մեծին Արարադայ Հակապաղտակ ըս-
տուերն գէպ 'ի Սարգար — Բուլգոյ երկըն-
ցաւ, ծածկելով թափառատակին։

Գիշերային մութն իջաւ երկրիս վրայ,
վառարանին բոցն ազօտ կը լուսաւորէ
վրանին ներքեւ, անդրադառնալով իրեն
չորս ցին վեր ու վար աշխատող քրդու-
հնաց թուի երեսին և գոյնգոյն զգես-
տուց վրայ։ — Այլ իմ ընկերներս զեռ չը-
դարձան։ Ի՞նչ եղաւ արգեօք, ուր են, ան-
բախտութիւն մի չպատահեցաւ որպէսք։

Գիշերուան խաւարն բոլորովին պատեց
գոփքըն Մասիս. աստղերն՝ մի քան զմի
լուսաւոր՝ երկինջ մութ կապուտակին վրայ
կը բարձրանան . . . Այս երկրորդ գի-
շերս հարկ էր որ անցընէի Քոզաց վրանին
ներքեւ, իսկ Արարադայ վրայ՝ չորրորդը։

Լսուեցաւ շանց մեծ հաջիւն մի, Քրդերն
դուրս վազեցին՝ տեսնուող թէ ինչ կայ։
Խօսակցութեան ձայն լսուեցաւ. — Ծա-
նօթ ձայներ . . .

Նոքա են. — Սիրտս կարճես վար իջաւ։
Խորոյկին բոցն լուսաւորեց տօգոյն,
պարտասաւ և մահազին դէմքերը Կոկ-
չայեկի և Զեկինսքեայ։ Ո՛ր է Սիվուրըով-
նա թերեւ զեռ ռահվիրայից հնա է։
Կոկչայեկ և Զեկինսքի երբեք չեն
մտնաւ։

— Ի՞նչ է, տեարք, վախճալով գոչեցի,
— Ի՞նչ եղաւ ձեզի։

— Փառք Աստուծոյ. զեռ ես կենդանի
եմք, այլ ի՞նչ կը մնար որ մեռնէինք։

— Եւ՞րք ծայրը։
— Ի՞նչ ծայր. միակ մեր գիւցաղն Ի-
վան Թէսդորեան ելաւ ծայրը, այլ նայե-
ցէք թէ ի՞նչ դարձած է խեղճն։

Երկուքն եւ գլորեցան գորգին վրայ,
Ո՛ր գնացել էր Կոկչայեկի զինաց զե-
ղեցկութիւնն։

— Փառք տուէր Աստուծոյ՝ որ հիւանդա-
ցաք, Դանիէլ Լուկիշ, ասպա թէ ոչ կեանքդ
վտանգի մէջ էր . . . Հոն չաստեղծւաւ բան։
Եւ յիրայի, նոցա գէմքերն կը վկայէին
Արարադայ արհաւիրաց։

Մէկ օրուան մէջ ներայեւ էին. երես-
ներն սեցած և չարացած, աշերն զոգա-
ցեալ, չրթունքներն մեռեալի չրթունքի նը-
ման կապող, իսկ թուշերն՝ իրեւ երկայն
հիւանդութեամբ նոր քաշուած։

— Վայ ոտքերս. կը հեծէր խեղճ Ստե-
փան Պաւլովիշ. — Կորուսի՛, փճացուցի
ոտքերս։

— Նոյնպէս և իմ . . . Ահազին փոր-
ձաւք էր . . . Ինչպէս մեղք տակաւին կըր-
ցանք դառնալ. — մեծ դժուարութեամբ հա-

ղիւ թէ կրնար արտասանել Կոկչայեկ։

Քոզաքներն դժուարութեամբ հանեցին
նոցա կօշիկները. նոցա ոտքն ուռած էին և
ջիղերն 'ի բռնութենէ ընդարմացեալ։

Հուսկ ապա եկաւ և իմ ազատարարս
Սիվուրըով։

— Իվան Թէսդորեան, դո՛ւք էք այդ. ա-
կամայ բերնէս ելաւ։

Իւ յիրաւի, այն շէր առաջուան Սիվուր-
ըովն, կենդանի նայեցուածքով, արագ շար-
ժուածքով, աշխոյժ. սա էր հիւանդ, ծե-
ծուած մարդ մի, ձերացած, չորացած, աշ-
քերուն տակ կապտակած, երեսը մոխրի
գոյն, տօգոյն և կապոյտ չրթունքներով.
ձայնը հազիւ կ'ենէր։

— Կը շնորհաւորեմ՝ ձեզ. մօտ եկ՛ որ
համբուրեմ, թշուառ բարեկամ։ Ասա ի՞նչ
եղաւ ձեզի, խռոված սրտով կը հարցընէի
գրկուեւումս միշտ։

— Թողէք որ շունչ առնուեմ, խօսիլ չեմ
կարող, ձայնս կորուսի։

Քաջեց հանց նորա ոտքէն Քոզաքն « Ի-
չիգնեմք » (տեսակ մի կակուղ կօշիկներ),
որոցմով նա ելած էր ահաւոր լերին ծայր։

— Առէք ձեռ գուրպաները, շնորհակալ
եմ. . . եթէ ոչ դուք՝ գոնէ ձեր գուրպա-
ներն ելան Արարադայ ծայրը. մեղմ ժպի-
տով ասայ նա, ինծի դարձնելով գուր-
պաները։

Դանն և սուր հեղեղութիւն. իմ գուր-
պաններս երան Արարադայ ծայրը, այլ ես
ոչ։ Երէկ պատրաստուելով յետին վերելքը
անելու, Պ. Սիվուրըով խեղրած էր ինձմէ
զայդ մի գուրպայ, վասն զի նա հապճեպ
փութով ինիւղով իւր տեղէն, մուսցիւլ էր
զայդ մի եւս գուրպայ առնելու, զի ինքն ա-
ռանց գուրպայի՝ միայն իյլգով կը քալէր
իւր տեղ. այլ Արարադայ մշտնջենաւոր
ծիւններուն վրայ, առանց գուրպայի քա-
լել և ոչ Բէկապաղտու գիւցազին գործն էր։

— Ահա ձեզի և Արարադայ վերի ծայ-
րին հողէն. հոն անծիւնաթաղ փոքր տեղ
մի կար, ուստի առի այդ հողը. այս բիւ-
րեղն ես անտի է։

Իւ տուաւ ինձ թաշկինակով ճերմակ —
վարդագոյն կրային հող, և երկայնաձև
լեռնային բիւրեղի կամ անոր նման կտոր
մի։ Այդ թափանցիկ բեկորը՝ ես ապա Պ.
Ֆոն — Քոշքուլի տուի, որ հմուտ երկրա-
բան մի է, իւր լեռնային հառաքածոյին
համար։

— Որոյ հետ ելաք մինչև 'ի ծայրը, իմ
սիրելի բարեկամ, այլապա՛ կը հարցընէի.
միակ։

— Այ, Բարա և Մահմուդ հետս էին . . .
լերան գաղաթը նոքա 'ի գունա անկած՝ Ի-

րինց Ալլահին աղօթեցին . . . և ինձ կ'ազաչէին որ չհեռանամ:

— Ո՛ւր են այդ քաջերն:

Երբ Պ. Կոկչայեւ ձայնեց, վրանին մօտ խռած Փիւրդերէն բաժնուեցան, առաջ անցան խոնարհ ձեռով Բարա Ահմատի որդի և Մահմուդ Ամոյի որդի. նոցա ևս կերպարանքն հիւժած էր. որոց հինգ հինգ բուրի տոհի. խաղի խեղճ վայրենիք խռնարհեցան ոտքս Համբարեղու:

— Ո՛ւր է Միրաքը, հարցուց Սիվուրով:
Առաջ անցաւ սրախօս Միրաք Խալֆա-Քուլիբէկ-Պոլուխան - Բէկ - Ողլու, ձեռքը բռնած իմ հեռագիրտակս:

— Ս'ա, ասաց, տէր, քու աչքդ . . . շատ լաւ աչք է:

— Ինչպէս, լաւ կը ցուցնէ:

— Շատ լաւ, շատ աղէկ: Եթէ լինէր այդպիսի աչք իմ մատակ կոյր ձիւս համար, կոյրն անգամ կը տեսնէր:

— Տեսա՞ր դիս, Միրաք, գագաթան վերայ. նորէն հարցուց Սիվուրով:

— Տեսայ, տէր, քու կարմիր քիչմեդ, (վերահանդերձ ինչ Թաթարաց) տեսայ և երկու ֆրդերը, և հրացանիդ մուխը ևս տեսայ:

— Հիմա, ուրեմն, կը հաւատամ՝ որ կարելի է Արարադայ ծայրն ելնել:

— Հիմա՞ կը հաւատամ:

— Առաջ չէ՛ք հաւատալ:

— Առաջ չէ՛ի հաւատալ:

Երբ Կոկչայեւ, Սիվուրով և Զեյնուբի, Արարադայ ձիւներուն վրայ գրէն անցնելէն յետոյ սկսան վեր ելնել, նոյն կէտին վրայ թողուցել են Ղլիրաք՝ քողաք Լաւրինտոս Քուլիբէկի և երկու հիծեալ Թաթարներու հետ. իրենց հետ առնելով Բարա և Մահմուդը և Պետրոս Բուրլաքով Քողաքը. քայ յայնմանէ իմ գիտակս ևս թողել են Միրաքի քով, որպէս զի նա, թերահաւատն թովմաս, անձամբ գիտէ գիտակին միջոցով, և հաւատայ թէ հասան քաջերը լեւին ծայրը թէ ոչ:

— Մեղք, Խլան Թէոդորեան, որ առած չէ՛ր հետևորդիդ գրօշակ մի կամ խաչ, որ տնէկէք լեւին գագաթը, 'ի նշան ձեր քաջագործութեան. զի ձեր արածը պատմութեան մէջ անդրնելու յաղթանակ է:

— Այո՛, ևս ևս մեղքեցայ:

— Հապա Կոստեթու գինոյ չի՛ք. ուռած ոտքերը չի՛վելով, աւելցուց Զեյնուբի:

— Զնարիտ է . . . Հետո գաւազանէ և չի՛նք գտաւ բան չկար. ևս չի՛ք գագաթան բարձրագոյն կէտին վրայ՝ ձիւնին մէջ մըղեցի . . . Թերեւս մեզմէ վերջն ելնողն գտնէ . . . ո՛վ գիտէ . . . ո՛վ գիտէ . . . Խօսքը չկարողացաւ շարունակել. քթէն աղբերաբար վաղող արիւնն ընդհատեց խօսքը: Վտանգաւոր նշան էր այն, լեւան ծայրը միակերպ եկած է արիւնն, և նա արգելած է ձիւնով . . . Այլ քաջի մտքէն չէր անցնել, որ քիչ օրէն կոկորդէն և բերնէն ևս պիտի գար արիւնն:

Աստ 'ի Մենթոն՝ գլխի ծանր հիւանդութեան, որ զիս կը տառանէր մահու և կենաց մէջ, ստացայ զոր յԱրեւանէ և յիգդիրէ, իմ Արարատ ելնելու տարաբաղդ ճանապարհի ընկերներէս, 'ի Զեյնուբեայ և 'ի Կոկչայեւ: Սոցամէ առաջինն՝ ընդ այլոց, կը գրէր մեր խեղճ դիւցազին մասին. « 14 օրէ վերջը (մեր ճանապարհին) եկաւ մօտս արժանապատիւ ուղեկիցն մեր Սիվուրով, մեր (լուսանկար) քարտը առնելու: Նա հազիւ կարող եղաւ ելնելու պատշգամբին վրայ (այդ Արարատէն վերջը). զի սաստիկ հիւանդ էր, քթէն և բերնէն արիւն կու գայ: Հաւանական է որ տարաբաղդն թրքախոտութեան հանդիպի »:

Այս խնդրոյս մասին Կոկչայեւ ևս կը գրէր. « Մեր ճանապարհորդութենէն վերջը ընկերներէս մին ախտացաւ, Պ. Սիվուրով: Վտանգաւոր է ցաւն, բերնէն ևս րիւն կու գայ »:

Այս են հետևանք մեր անխելք ձեռնարկութեան: Այլ ինչու առաջ վազեմ . . .

Էր շարունակուի:

